

308 (477.52)

3-42

В. Б. ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

Літописні міста Сумщини

З нашої
давнини

308(477.52)
3-42

В.Б. ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ

**ЛІТОПИСНІ
МІСТА
СУМЩИНИ**

З НАШОЇ
ДАВНИНИ

478296

кадр. історії

Суми
Видавництво "Слобожанщина"
1994

Сумський державний
університет
БІБЛІОТЕКА

(478296)

+

БКБ63.3/4Укр-4Сум/4
345

Рекомендовано до друку кафедрою українознавства Сумського державного університету.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор
Ю.Г. Осадчий; кандидат історичних наук,
доцент В.С. Бушевицький.

Звагельський В.Б.

345. Літописні міста Сумщини /З нашої давнини/. Нарис. - Суми: Видавництво "Слобожанщина", 1994- 63 с.

ISBN 5-7707-6704-9

В історичному нарисі розповідається про древню історію давньоруських міст Сумщини, їхнє становлення, роль та значення в умовах порубіжжя зі Степом.

Вперше на основі різноманітної інформації літописів та матеріалів археологічних досліджень, які розглядаються у сукупності, подано цілісну картину, що дозволяє глибше поглянути на історію краю у період Давньоруської держави.

Видання містить короткий довідковий апарат.

Розраховане на науковців, педагогів, студентів та школярів, краєзнавців.

БКБ 63.3/4Укр-4Сум/4

3 0503020900
94 - без оголошення.

© В. Б. Звагельський.

ISBN 5-7707-6704-9

ВДИВЛЯЮЧИСЬ У ДАВНИНУ

Сьогодні в нових історичних умовах ми все частіше і пильніше вдивляємося в наше минуле, в сиву давнину століть. Хто ми, звідки ми, ким були наші предки, де витоки нашої держави?

Вже в XII столітті перший наш історик, автор "Повісті временних літ" літописець Нестор ставив питання про те, а звідки ж пішла, почалася земля Руська?

Історія нашої держави Русі-України починалася дуже давно і пов'язана з періодом об'єднання слов'янських племенних союзів навколо Києва, якому і судилося стати центром Русі, "матір'ю городів руських". З метою розширення території держави і укріплення її кордонів у зв'язку з набігами степовиків починається будівництво невеликих фортець, окремі з яких згодом переростають у міста.

Однією з найнебезпечніших ланок у системі оборони Древньої Русі, що межувала зі Степом, була територія Сіверської землі. Значна її частина сьогодні знаходиться в межах Сумської області. Саме тут стояли міста північного вузла могутньої Посульської лінії оборони -- Вир, Попаш, В'яхань, Зартий, -- неподалік -- славнозвісні Путивль та Глухів. У цьому регіоні, очевидно, знаходилися і деякі інші міста, точне місцезнаходження яких ще остаточно не з'ясоване.

Наші знання про часи Київської Русі головним чином базуються на двох джерельних базах -- повідомленнях давньоруських Іпатіївського та Лаврентіївського літописів і матеріалах, які здобуваються вченими під час археологічних розкопок. Таким чином, маючи з одного боку писемні свідчення, які часто несуть у собі певний суб'єктивізм їхніх авторів-літописців, з іншого -- конкретні матеріальні речі, які самі по собі вже є реальністю з надзвичайно високим рівнем об'єктивної інформації, ми можемо підходити до аналізу того чи іншого об'єкта, факту, припущення, розглядаючи їх під різними кутами зору.

У літописах згадуються деякі міста й нашого краю. Звичайно, літописці приділяли увагу лише досить помітним подіям і появі тієї чи іншої назви міста в літописі під конкретним роком зовсім не є свідченням, що це місто виникло саме тоді. Як правило, навпаки -- помітні події, що привернули увагу літописця, частіше всього були пов'язані з досить значними на той час містами, чия історія вважалася кілька десятиліть років.

Деякі літописні назви дійшли до нас у назвах міст -- наших сучасників: Глухова, Путивля, Ромен. А це свідчить про те, що життя в них тривало безперервно, або з дуже незначними перервами. Інші назви літописних давньоруських міст: Вир, Попаш, В'яхань, Зартий зникли, очевидно, унаслідок загибелі або переселення мешканців. Втрата

колишніх назв є беззаперечним свідченням, що свого часу, коли в цю місцевість прийшли нові мешканці, старих назв ніхто не пам'ятав і городищам давали нові імена. Інших випадків не було і бути не могло -- хворобливий вірус перейменувань виник значно пізніше, а розквітнув уже в сучасному столітті. Наші предки були мудрішими і з повагою ставилися до минулого.

Сьогодні лише на підставі наукових досліджень вченими вдається локалізувати, тобто встановити точне місце знаходження давньоруських міст, чий імена відомі лише з літописів.

У період розквіту Київської Русі -- у XI-XII століттях, тобто тоді, коли і згадуються вперше літописні міста Сумщини, існувало в десятки разів більше населених пунктів, ніж фіксують літописи. Ці селища та городища досліджуються археологами, але їхні колишні назви, очевидно, ніколи не відкриються нам.

Сьогодні місцеві жителі часто називають такі давньоруські пам'ятки городищами, городками, замками, могилами, валами...

Саме про літописні міста нашого краю, як добре знає, так і відомі лише спеціалістам, ви й прочитаєте в цьому нарисі.

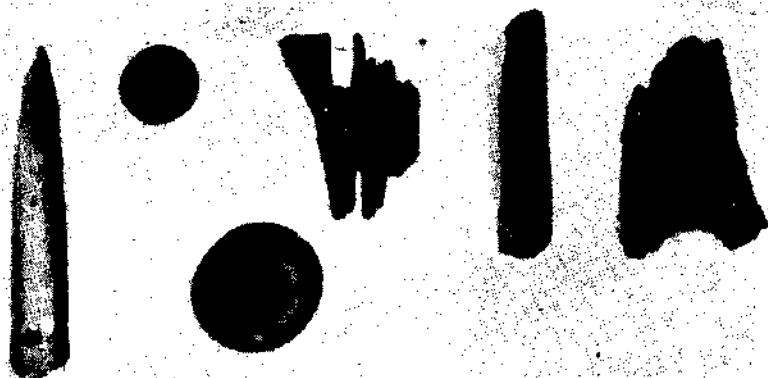

батьком Ігоря Святославича), але в ході міжусобної боротьби воно було оточене військами великого князя Ізяслава Мстиславича та його союзників. Після тривалої облоги та обіцянок не чинити "зле путивльцям", городяни відкрили ворота. Як зазначає літописець, переможцям дісталось 500 берковців меду, 80 корчаг вина, 700 чоловік челяді, золоті та срібні речі, дзвони та книжки.

Святослав Ольгович втік до Новгород-Сіверського і Путивль на кілька років підпав під владу чернігівських князів. З 1149 року містом знову володіють Ольговичі -- Святослав та його нащадки.

У 1152 році біля Путивля вперше з'явилися половці.

● Кістяні вироби, віднайдені під час археологічних досліджень у Путивлі.

● Вироби путивльських ковалів

23 квітня 1185 року з Новгород-Сіверського у степ вирушили сіверські дружини на чолі з Ігорем Святославичем. Цей похід детально описано в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, а також поетично оспівано в "Слові о полку Ігоревім".

У травні 1223 року путивльські дружини брали участь у битві на річці Калці, де разом з іншими руськими полками були розгромлені військами Чингізхана.

На підставі археологічних знахідок з'ясовано, що під час навали військ Батия у 1239 році Путивль було зруйновано.

Вперше давньоруський Путивль досліджував у 1947 році Д.Березовець.

- Розкриття підмурків давньоруського храму у Путивлі на Городку. Розкопки В.Богусевича. (Архівне фото.)

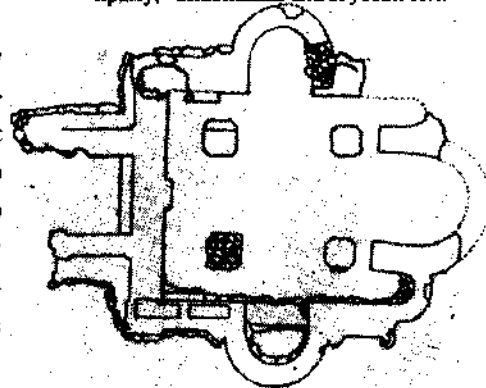
Значні археологічні розкопки у 1959-1961 роках проводив В.Богусевич, у 1965-му -- Б.Рибаків. Дослідженням Путивля та його околиць у 1979-1983 роках займався О.Сухобоков.

Археологами встановлено, що на тому місці, де в кінці X сторіччя виник Путивль, раніше, себто у УІІІ-Х століттях, існувало кілька городищ роменської культури.

Давньоруський Путивль був значним торговельним центром на південно-східних околицях Київської Русі -- тут перехрещувалися численні шляхи, що вели на Волгу, Дон і далі на південь. У цьому значенні й назва міста досить красномовна. Жителі Путивля займалися різноманітними промислами та ремеслами -- на його дитинці, що зветься Городок, і який є найдетальніше дослідженим, виявлено майстерню художника-ювеліра, велику кількість ремісничих виробів.

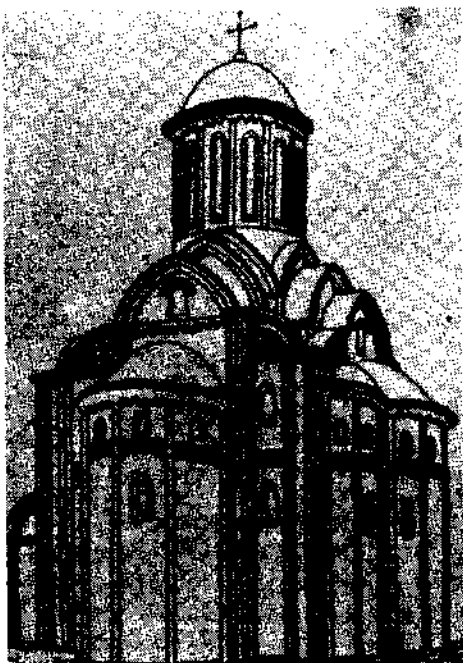
План підмурків путивльського храму, виконаний В.Богусевичем.

В.Богусевич відкрив на Городку фундамент давньоруського храму, час будівництва якого вчені відносять до кінця ХІІ -- початку ХІІІ століть. Це залишки єдиної з відомих на сьогодні мурованих давньоруських споруд на Сумщині.

Експедицією О.Сухобокова неподалік залишків храму виявлено древнє поховання, характерні риси якого свідчать про те, що це братська могила оборонців Путивля 1239 року. Поруч було розкопано напівземлянку, в якій знаходилася яма -- невеличкий погріб, а в ній -- кістяк дитини...

• Церква у Путивлі. Реконструкція Г.Логвина.

Тепер можна лише в'явити ту давню трагедію.

... Після тривалої облоги, коли сили русичів майже вичерпалися, степовикам вдалося проламати міську стіну і вдертися в місто. Чинити опір загарбникам було вже нікому -- чоловіки майже всі полягли ще під час бою біля мурів. Жінки й діти кинулися врізнобіч. Дитина шаснула до

власної оселі, причинила двері. Коли ж іржання коней та чужомовні вигуки почали наближатися -- сховалася в погріб, що був викопаний посеред кімнати. Закрилася лядою. Місто горіло, вогонь підповзав ближче. Маля закрило обличчя руками й надіялося на повернення батьків, які його неодмінно порятують. Вони ж лежали мертвими на полі січі... Вже було чути, як тріщить вогонь. Дим поступово заповнював хату, осідав. Дитину судомив кашель. Охоплені вогнем сволюки рухнули на долівку...

Вночі, криючись, кілька жителів навколишніх сіл позягували своїх мертвих побратимів до центру міста та й поховали неподалік від церкви. Потім, крадькома, спустилися до Сейму і на човнах рушили вище за течією в глухі ліси, в Молчанські болота...

Почався один із найтрагічніших періодів нашої історії -- майже двохсотрічний час панування ординських баскаків.

ГЛУХІВ

Сьогодні Глухів усе частіше згадують як колишню столицю Гетьманської України та як батьківщину славетних композиторів, художників, учених. Але його історія значно багатша і сягає глибокої давнини.

Назва міста досить красномовна -- в давні часи навколо простягалися великі ліси, було багато річок та боліт, тобто -- справжня глухомань.

У давньоруських літописах Глухів згадується тричі: під 1152, 1167, 1239 роками. Перша згадка пов'язана з черговим походом Юрія Довгорукого на Чернігів. Це було викликане тим, що Ізяслав Мстиславович, Ізяслав Давидович та Святослав Всеволодович захопили своєрідну твердиню Юрія на півдні Русі -- Городок Остерський. Юрій, зібравши великі військові сили, в тому числі "множество" половців, рушив туди через землі вятичів -- Мценськ на Спаш та на Глухів. Тут він пробув деякий час і пішов на Чернігів.

Це повідомлення якщо його аналізувати в контексті більш широкої інформації літописів та історичних даних, дає нам два суттєві факти.

По-перше, Глухів у 1152 році, разом із Путивлем, Рильськом та Ольговим, входив до складу Новгород-Сіверського князівства.

По-друге, Глухів вважався розташованим на території, що входила до центрального району держави і який традиційно, не зважаючи на те, що сама Київська Русь вже була значно більших розмірів, називався власне Руссю. Глухів, як це видно з повідомлення 1152 року, знаходився на околиці, кордоні Русі.

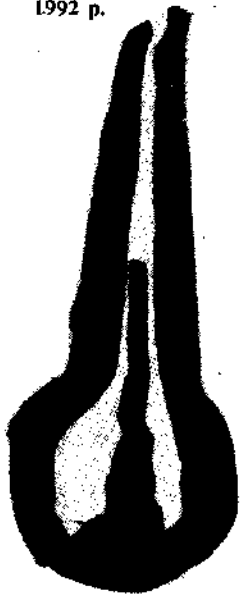
У повідомленні 1167 року йдеться про те, як онук Володимира Мономаха Володимир Мстиславич, зазнавши гоніння, тимчасово перетворився на князя-ізгоя. Влітку він направився у Рязань, а дружину з двома дітьми залишив у Глухові в удови Всеволода Ольговича Марії.

Отже, дружина покійного чернігівського та великого київського князя Всеволода Ольговича Марія Мстиславівна, як видно з тексту, перебувала на той час у Глухові. Причому -- не як гостя, а як господиня, бо приймала в себе сім'ю опального князя. Володимир Мстиславич, і це принципово, -- її рідний брат.

У Чернігові ж на той час княжив її син Святослав, до якого саме тоді прибула його баба, тобто мати Марії та Вол одимира, -- Любава. Другий син Марії, рідний брат Святослава Ярослав теж князував у Чернігові, Сіверську ж землю тримали

Святославичі: Новгород-Сіверський — Олег, Путивль — Ігор, Курськ та Трубчевськ — Всеволод. Для них покійний чоловік Марії Всеволод Ольгович був рідним дядьком. Можна стверджувати, що для Марії Мстиславівни це було приятне оточення родичами — яскравими представниками потужного, хоча й неспокійного "гнізда Ольгова".

• Варган -- музичний інструмент. Глухів, повідомлення та ширшого -- третьої чверті XII століття -- можна припустити, що після смерті Всеволода Ольговича у 1146 році Ольговичі надали Марії (для "кормління", в правління, княжіння?) Глухів. Непрямо стверджують цю думку й скупі дані щодо особистості Марії Мстиславівни -- походження з неординарної сім'ї, рівень виховання та надзвичайна обдарованість її численних братів і сестер, більшість із яких були поєднані шлюбами з правлячими династіями західноєвропейських дворів. Особливо важливим було й те, що Марія Мстиславівна мала власну печатку -- це дуже рідкісний випадок для жінок давньоруського суспільства.

Показовим з приво- • Пряслиця з оверуцького шиферу, ключ, дужка від відра, точильний брусок, маленька посудина. Глухів, XII ст. Розкопки 1991 р.

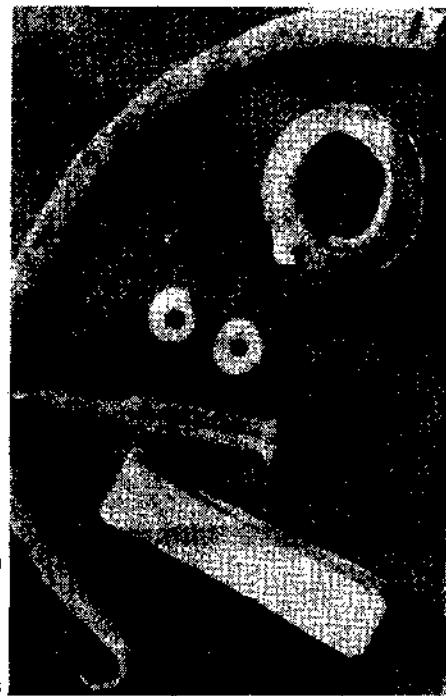
те, що саме з цієї родинно-династичної лінії Ольговичів-Мономаховичів на початку XIII століття виходить на історичну арену відомий князь Михайло

Чернігівський, син якого Симеон був князем Глухівським і Новосильським. Навряд, щоб тут мав місце випадковий збіг обставин.

У повідомленні 1239 року йдеться про захоплення Батиєм Чернігова, звідки ледве втік Мстислав

Глібович, а єпископа чернігівського Порфирія ординці чи одвели, чи відпустили у Глухів.

Порфирію було тоді далеко за вісімдесят -- став він чернігівським єпископом ще за Святослава Всеволодовича

десь у 70-х роках XII сторіччя.

Цією інформацією і обмежуються дані наших літописів щодо давнього Глухова. Так уже склалося, що в археологічному аспекті до недавнього часу місто майже не досліджувалося. Наприкінці XIX століття на Глухівщині проводив розкопки видатний російський та український археолог Д.Самоковасов. Через кілька десятиріч -- І.Абрамов, пізніше, у 20-ті роки -- Я.Морачевський. Ці дослідники не займалися власне історією Глухова -- їхні праці дають певні матеріали, пов'язані з більшою територією та іншими пам'ятками.

У 1979 році місто відвідав О.Сухобоков, який відзначив, що в центрі Глухова зустрічається давньоруська кераміка.

У 1987 році експедиція Сумського краєзнавчого музею під керівництвом В. Приймака провела більш детальне обстеження міста. Але відшукати давньоруський шар тоді археологам не поталанило.

Взагалі ж, проведення археологічних розкопок у Глухові -- дуже складне завдання. Справа в тім, що центр міста, де за всіма ознаками мають бути залишки давнього городища, щільно забудований. Навіть на вільних від сучасних будівель місцях усюди під землею трапляються фундаменти колишніх споруд. Протягом останніх 3-4 століть тут будували нове й зносили старе, рили погребі та інші господарські

приміщення. І все це, як правило, ставили на цегляні підмурки та материковий шар глини, або, як кажуть археологи, на материк. У наслідок цього маємо великий шар пізніх часів, що подекуди сягає 3-4 метрів. Це ускладнює і значно збільшує обсяг розкопок. Зрозуміло -- вірогідність виходу на давні культурні шари значно зменшується.

Окрім зазначеного, інколи зустрічалися випадкові знахідки XII сторіччя, зокрема, друзки посуду. Такі окремі речі знаходив В.Приймак, а у 1986 році після великого дощу в районі вулиці Валової автором цих рядків пощастило знайти уламок скляного браслета -- досить характерної краси, яка чітко датується XII віком.

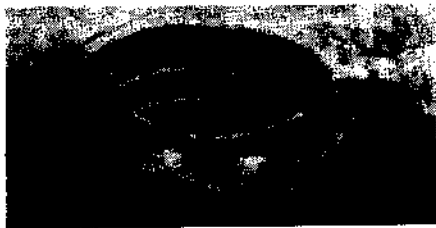
У 1991-1992 роках під орудою автора та В.Приймака у Глухові вперше було проведено ґрунтовні археологічні дослідження.

Після тритижневих розкопок, які не дали очікуваного матеріалу, нам, нарешті, поталанило. На подвір'ї старої тюрми в центральній частині міста на глибині більше двох метрів вдалося вийти на давньоруський культурний шар.

Тому, хто не знайомий з археологією, може видатися, що культурний шар -- це щось дуже помітне, яскраве, об'ємне. На ділі -- той же ґрунт, тільки різниться від сусідніх шарів -- та й то не завжди -- кольором. Уламки посуду, на перший погляд, такі ж, які зустрічалися нам сотні разів. Але фахівець

уміє побачити відмінності, характерні для конкретної культури. Так було й тут -- численні друзки посуду, залишки металевих речей та скляних виробів свідчили -- це XII сторіччя. Аналогічні матеріали ми зустрічали і в сусідніх шурфах.

• Скляна каблучка

З віднайдених речей особливу цікавість викликали металевий ключ, кілька пряслиць з овруцького шиферу, уламки скляних браслетів. Останніх,

відносно розкопаної площі, було досить багато. Рідкісною знахідкою є і скляна каблучка, знайдена непошкодженою, що, взагалі, буває дуже рідко.

Наступного року в сквері, де стоїть водонапірна башта, було розкрито значні площі. В ході цього виявлено матеріали, які дозволяють говорити про селище XII-XIII століть. Серед індивідуальних знахідок -- багато речей ужиткового характеру та пізніх часів: у XVII-XVIII сторіччях тут розташовувалися гетьманські споруди. Це досить багатий матеріал, який значно розширює наші знання про гетьманську столицю та й про всю Лівобережну Україну минулих часів. На жаль, пізніше будівництво призвело до значного порушення

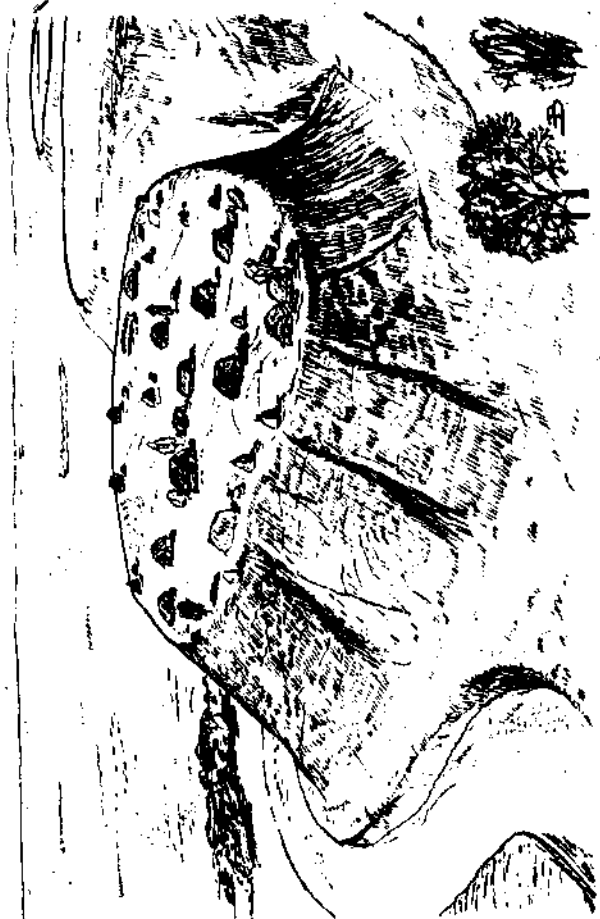
ранніх давньоруських шарів.

Для остаточних висновків, щодо древнього Глухова, ще занадто мало матеріалу -- потрібен ще не один археологічний сезон. Але й те, що вдалося виявити, дає підставу говорити про Глухів як значний ремісничий та торговельний центр, глибоко ешелоновану у руські землі фортецю. Експедицією локалізовано досить велике селище, яке охоплювало всю центральну частину міста.

Можна говорити і про розташування городища -- укріпленої частини давнього міста, що знаходиться поблизу стадіону між вулицями Леніна та Валовою.

Подальші роботи, безперечно, дадуть багато нового і допоможуть відкрити ще не одну сторінку історії цього визначного міста, а також його значення в історії Київської Русі та України.

• Слов'янське поселення. Малюнок створено на підставі реконструкції зовнішнього вигляду городища Новотроїцького, здійснені І.Ляпушкіним.

• Давньоруське місто.

ЛІТОПИСНЕ МІСТО В'ЯХАНЬ

Влітку 1147 року в ході тривалої міжусобної боротьби об'єднані війська сина Довгорукого Гліба Юрійовича та Ольговичів, яких очолив Святослав Всеволодович, підійшли до кордонів давньоруської держави. Боротьба розгорнулася за міста Вир, Попаш та В'яхань, які на той час, входячи в так звану Вирську волость, підпорядковувалися Переяславському князівству і були ланкою потужної лінії оборони, відомою в сучасній літературі під назвою Посульська. Вони перекривали шлях половцям зі степу через межиріччя Сули-Сейму.

Глібу Юрійовичу та Ольговичам вдалося захопити Попаш, а Вир та В'яхань – встояли.

Це повідомлення Іпатіївського літопису. Лаврентіївський же сповіщає, що 24 липня 1149 року біля В'яханя (а чи в самому місті) зустрілися Юрій Довгорукий та Ольговичі, збираючись іти на Переяслав.

Більше у давньоруських літописах В'яхань не згадується, але друге повідомлення і подальші події, які відбулися в цьому регіоні, свідчать, що десь з 50-х років XII сторіччя Вирська волость входила до складу Чернігівського князівства, пізніше – Сіверської землі.

Очевидно, у зв'язку з монгольською навалою В'яхань припинив існування, а його ім'я було майже повністю забуте. У XVII ж столітті це місце називали Леханівським або Деханівським городищем -- як бачимо, первісна назва майже повністю змінилася.

В 1858 році відомий церковний діяч та вчений Філарет (Д.Гумилевський) на основі письмових джерел локалізував давньоруський В'яхань на річці Терн -- правій притоці Сули. Це було підтверджено і подальшими дослідженнями археологів -- В.Ляскоронського, І.Ляпушкіна, В.Богусевича, Ю.Моргунова.

• Вал городища міста В'яхань. Сучасне фото

Ними встановлено, що залишки літописного В'яханя знаходяться в межах села Городище Недригайлівського району на Сумщині. Сьогодні це велике укріплення, яке відносно добре збереглося. Овальної форми вал місцями до п'яти метрів заввишки, залишки рову, місцерозташування на острові, що колись омивався рукавами Терну -- свідчать про значні оборонні можливості міста. В цьому переконує вже наведений факт, що у 1147 році його не могли взяти об'єднані військові сили.

Археологічні розкопки значними площами на городищі не проводилися, але те, що вдалося виявити, повністю підтверджує думку -- В'яхань мав функцію міста-фортеці на південно-східних рубежах Давньоруської держави.

Ю.Моргунов, який детально займався вивченням цієї пам'ятки, вважає, що місто було збудоване наприкінці XI сторіччя. Ним же влітку 1972 року виявлено на городищі унікальну знахідку -- печатку Володимира Мономаха, яка датується 1094-1113 роком, тобто тим періодом, коли князь володарював у Переяславі, до якого тоді відносився і В'яхань.

Навколо городища простежуються залишки великого (до 50 га) селища, на сьогодні недослідженого. Неподалік збереглися залишки двох укріплених поселень, які Ю.Моргунов вважає стратегічно пов'язаними з В'яханем. Це Бабаківське городище -- "пригород" В'яханя, його своєрідний сторожовий

пункт, та Боярське городище -- відносно великих розмірів із значними оборонними укріпленнями. Це городище, очевидно, відіграло роль схрону під час нападу.

Ці об'єкти було споруджено для захисту В'яханя -- Бабаківське городище контролювало майже десятикілометровий простір і перекривало шлях із Виру та з іншого боку -- з Ромна.

Отже, входячи в Посульську лінію оборони, В'яхань відігравав значну роль у захисті держави. Його спорудження було ланкою в складній системі фортець Вирської волості, яка надійно закривала шлях степовикам. Самостійно, починаючи з 1113 року, вони вже не приходили на Русь у цьому районі.

• Вій русичів з половцями. (Мініатюра Радзивіллівського літопису.)

МІСТО - ФОРТЕЦЯ ПОПАШ

Назва міста, як вважає більшість дослідників, походить від іменника паша, пасовисько.

Давньоруський Попаш згадується у літописах лише один раз у зв'язку з подіями, про які ми шойно розповідали. Це повідомлення Іпатіївського літопису під 1147 роком.

Тривалий час серед учених не було єдиної думки щодо місцезнаходження древнього міста. Лише в наш час Ю.Моргунову вдалося точно локалізувати цей літописний об'єкт. Городище Попаш розташоване на правому березі Сули на околиці Недригайлова. Місцеві жителі називають його Гульбищем.

Дослідженнями Ю.Моргунова встановлено, що площа городища дорівнює 1,6 гектара, навколо якого простежуються сліди валу та рову. Виявлено також залишки дерев'яних конструкцій зрубів, що були основою валу. Поруч із городищем знаходяться три великі селища, загальною площею 13 гектарів.

Серед знахідок, виявлених Ю.Моргуновим під час археологічних розкопок, — кілька мідних каблучок, друзки скляних браслетів, залізні ножі, частина замка, наконечники стріл та інші речі, типові в користуванні наших предків XI-XIII віків.

Давньоруський Попаш, що сьогодні являє собою археологічний комплекс із власне городища та трьох селищ, був досить значним населеним пунктом. Він стояв від В'яханя на 12, Ромна — 30, а Виру — 45 кілометрів.

Попаш, як і В'яхань, був ланкою ланцюга міст-фортець Посульської оборонної системи, яка перекривала в цьому регіоні степовий коридор на шляху половців у Посейм'я та далі в центральні райони держави.

Десь у XIII сторіччі життя в Попаші припинилося, очевидно, внаслідок навали військ Батия.

ПОРУБІЖНИЙ ВИР

Сьогодні наші знання про давньоруські міста Сумщини дозволяють говорити про Вир, як про друге за значенням місто після Путивля в цьому регіоні. Воно неодноразово згадується в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, згадує його і Володимир Мономах у своєму відомому "Поученні".

Назва, вірогідно, походить від річки Вир, на березі якої і стояло це місто. Річка дійсно "вирує" -- її русло звивисте, сильно покручене.

Розташоване городище Вир у центрі Білопідля.

Перша літописна згадка відноситься до 1113 року, коли до Виру підійшли половці на чолі з ханами Аespoю та Боняком. Тоді Володимир Мономах та Олег Святославович (Гориславич), об'єднавши війська, вирушили до міста з боку Ромна. Половці, дізнавшись про це, втекли.

Згадується Вир і в розповіді про баталії 1127 року, що розгорнулися між князями за Чернігів. Тоді біля Виру зібралося багато половців з ханами Селуком та Ташем, яких закликали на підмогу.

Це, як і інші повідомлення, свідчить -- Вир був прикордонним містом, яке замикало степовий коридор. Саме тут відбувалися зустрічі з половцями, яких часто запрошували руські князі для участі в міжусобних сутичках і війнах.

У 1147 році син Довгорукого Гліб Юрійович посадив, тобто призначив, своїх посадників по Посейм'ю і привів багато половців до присяги неподалік Виру. Туди ж прийшов і Святослав Всеволодович, і послали вони послів до вирівців зі словами:

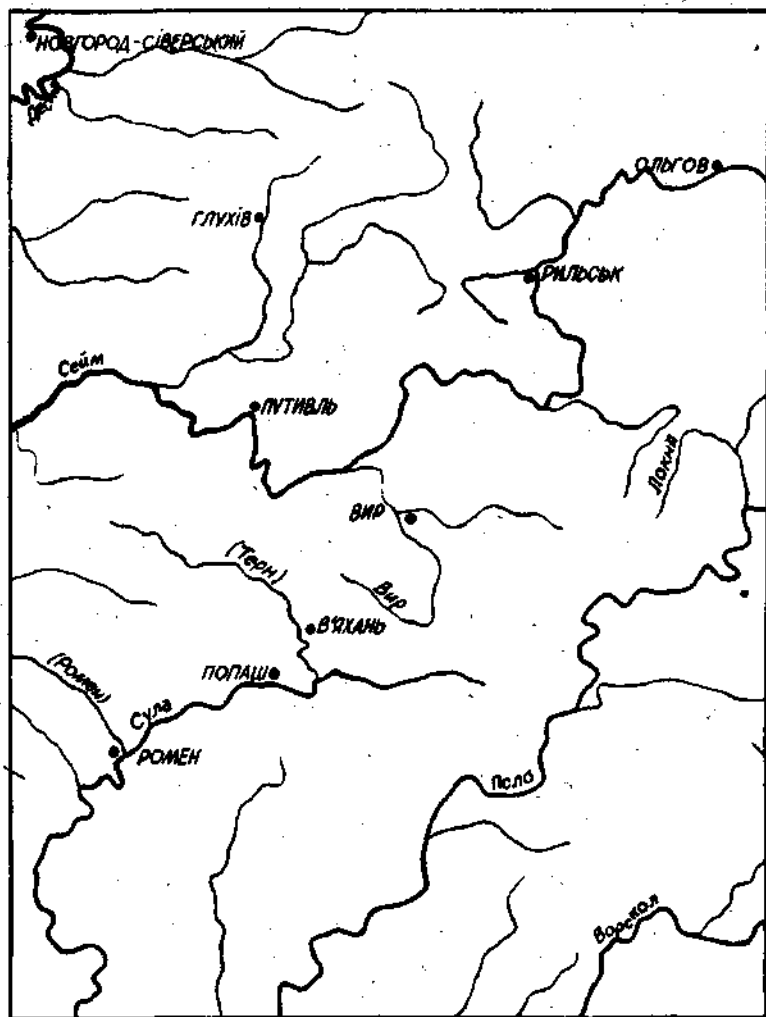
-- Якщо не здастесь нам, то оддамо вас половцям на здобич.

Вирівці ж відповіли, що князь у них один -- Ізяслав Мстиславич.

Таким чином, потужним об'єднаним силам Гліба Юрійовича, Ольговичів та половців не вдалося оволодіти Виром, хоча Попаш тоді було захоплено.

1159 року князь Ізяслав Давидович виступив з Виру проти Олега Святославича, що князував у Путивлі. Простоявши біля міста три дні, він повернувся до Виру, але мешканці міста, як сповіщає літопис, закрилися від нього і князь пішов до Зартия. Через певний час він знову повернувся до Виру. Чому вирівці так учинили, в літописі не говориться. Під цим же 1159 роком Вир знову названо як місто Ізяслава Давидовича.

- Розташування літописних міст.
(У дужках – сучасні назви річок)

Тоді до міста підійшло багато половців, з якими Ізяслав Давидович вирушив до Чернігова і став за Десною.

В Чернігові княжив Святослав Ольгович, у якого тоді перебували його племінник Святослав Всеволодович та Рюрик Ростиславич. Вони не пустили половців через Десну до Чернігова. Пограбувавши навколишні села, половці відійшли. Ізяслав Давидович подався назад до Виру. Святослав рушив за ним і, прийшовши до міста, спалив його острог. На той час у Вирі перебував князь-ізгой Іван Ростиславич Берладник з княгинею, а сам Ізяслав, як сповіщає літопис "пішов у поле", тобто, вірогідно, до половців за підмогою. Тоді Святослав рушив до Зартія і там "багато лиха вчинивши" повернувся до себе в Чернігів.

Остання згадка про Вир у наших літописах відноситься до 1161 року, коли Ізяслав Давидович, силою захопивши Київ, втретє став великим князем.

Ростислав Мстиславич, який до цього посідав великокнязівський стіл, відступив у Білгород (княже місто неподалік Києва), очікуючи підмоги. Ізяслав підійшов до Білгорода і майже місяць стояв докіль дитинця. Тоді Святослав Ольгович направив послів до Ізяслава з велінням просити миру, бо було зрозуміло, що Ізяслав владу не втримає. На це Ізяслав відповів, що, мовляв, усі розійдуться по волостях своїх, а мені куди вернутися?... "У Вирі не могу з голоду

помирати, тож краще тут померти". Так і сталося, через місяць його було вбито.

• В. Богусевич під час досліджень давньоруського Виру. (Архівне фото.)

Як бачимо, княжіння у Вирі сприймалося Ізяславом Давидовичем майже як заслання. І це зрозуміло. Прикордонне місто, яке існувало в постійній військовій небезпеці, не могло бути престижним або прибутковим. Окрім цього, і в мирний час воно повинно було відігравати роль своєрідної буферної зони між степом та Руссю, вести тактовну, делікатну

політику зі степовиками. Очевидно, і серед жителів Виру було немало половців.

У середині минулого століття Філарет (Д. Гумилевський) висловив обгрунтовану думку про місцезрештування літописного Виру, що було остаточно підтверджене майже через 100 років у процесі розкопок В. Богусевича. У 1958-59 роках ним було проведено археологічне дослідження, в ході якого з'ясувалося, що площа міста дорівнювала близько 1,5 гектара, з яких було розкопано понад 400 квадратних метрів. З напільного боку та у місцях зі схилами городище було укріплене валом та ровом. Дослідник вважав, що князівський двір Ізяслава Давидовича розташовувався у північно-західній частині дитинця. Під час розкопок було виявлено чимало речей, які використовувалися вирівцями у ХІІ-ХІІІ століттях. Навколо міста знаходився посад площею понад 20 гектарів. З 1985 року дослідженням давньоруського Виру займається сумський археолог В. Приймак.

Вище ми розповідали про те, що 1159 року чернігівський князь Святослав Ольгович спалив острог Виру. Острогом, як правило, називалася укріплена, хоча й не такими потужними спорудами, як на дитинці, частина навколишнього міста, тобто окольного граду. Де саме знаходився острог Виру, згаданий у літописі, поки не з'ясовано -- на сьогодні не вдалося виявити слідів його укріплень.

РОМЕН

Стосовно назви цього міста серед дослідників не існує єдиної думки. Одні вважають, що вона походить від назви рослини -- ромен-зілля, роман, рамена. Інші -- занесеною в давні часи пралитовськими племенами. Є ще й така версія: в назві відбився відгомін давніх стосунків з римськими причорноморськими провінціями. Саме ця точка зору, на нашу думку, має під собою вагомі аргументи, бо неподалік міста в районі сіл Вовківці та Оксютинці знаходяться великі скіфські кургани, які є сучасниками розквіту античних міст-колоній на півдні України. Окремі дослідники вважають, що саме на Сулі і була розташована легендарна земля Герр (Герри -- місце поховання скіфських царів.)

Ромен названо у давньоруських літописах один раз, зокрема у "Поученні" Володимира Мономаха, де йдеться про спільний похід разом із Олегом Святославичем проти половців у район Виру. Саме тоді об'єднані війська обох князів вирушили з боку Ромна. Це повідомлення є першим, у якому названо Вир та Ромен і саме воно вносить деяку плутанину, пов'язану з історією цих міст.

● Ромни. Розкопки городища Монастирище. 1924р. В центрі -- проф. М.Макаренко. (Фото з фондів Роменського краєзнавчого музею)

права в тім, що «Поучення» Володимира Мономаха за жанром суттєво відрізняється від літописів. Це своєрідний духовний заповіт великого князя своїм дітям та іншим чита-

чам — моральна, ідеологічна та політична настанова. Твір не має традиційних для літописів хронологічних позначок і датування тих чи інших подій ученими здійснюється на основі співставлення з даними літописів та інших джерел. Події, де названо Вир та Ромен, відносяться до 1113 року, хоча саме "Поучення" було вставлене літописцем Лаврентієм (звідси й назва літопису — Лаврентіївський) або пізнішим переписувачем у текст літопису, що стосується подій 1096 року.

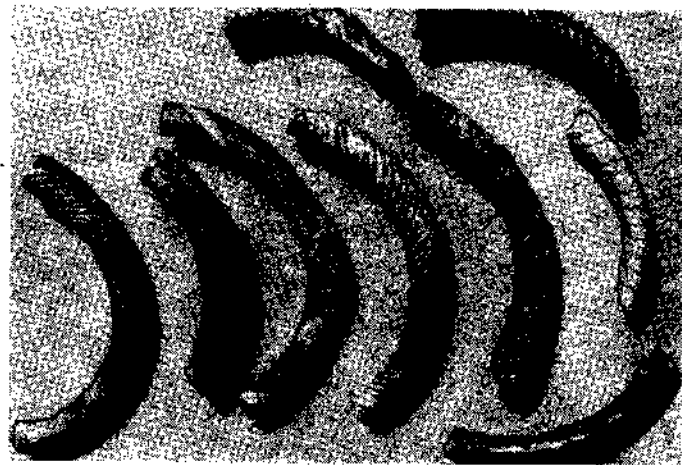
Локалізується давньоруський Ромен у межах сучасного міста Ромни, де й виявлено два городища. Перше, що знаходиться в урочищі Монастирище, досліджував Микола Макаренко. У 1924 році він провів значні археологічні розкопки, які стали підсумком багаторічного дослідження, що з перервами тривало від 1901 року по 1924. Саме на підставі розкопок цієї пам'ятки та деяких інших об'єктів ученому вдалося вичленувати окремий тип археологічної культури, яка ввійшла в науку під назвою роменська. Носіями цієї культури були сіверяни. На Монастирищі виявлено матеріали скіфського часу, роменської культури та давньоруського періоду.

Друге городище знаходиться в межах міста на високих берегах річки Ромен і має місцеву назву Підгородок. На-

прикінці XIX століття його оглядав В.Ляскоронський. У наш час досліджував Ю.Моргунов, який виявив залишки валу, дружки посуду XI- середини XII століть. На жаль, досить потужний культурний шар (до 1,5 метра) значно пошкоджений пізнішими земляними роботами.

У 1992 році в Ромнах проводив розкопки О.Сухобоков.

• Дружки скляних браслетів. XII ст.

ЗАРТИЙ

Одне з давньоруських міст нашого регіону, точне місцезнаходження якого до сих пір не вдається встановити. Зартий згадується в Іпатіївському літописі двічі під 1159 роком у зв'язку з подіями міжусобної війни, про які йшлося вище. Ці повідомлення літопису дають мало інформації -- єдине, про що можна говорити більш-менш конкретно, це про район розташування Зартия. Очевидно, він знаходився десь неподалік Виру, скоріш за все на одному з древніх шляхів -- між Виром та Путивлем.

Учені давно займалися проблемою локалізації Зартия -- висувалося кілька гіпотез, але жодна з них, будучи не підтвердженою, не витримала перевірки часом. Питання ускладнюється й тим, що назва міста теж залишається досить "темною", незрозумілою. На сьогодні найвірогіднішою є версія Ю.Моргунова, згідно якої городище в селі Миколаївка Буринського району і є залишком літописного Зартия.

ЛИПОВИЦЬК -- ПРЕДТЕЧА СУМ?

В ЛІТО 1284 два бусурмени пішли з однієї слободи в іншу. Русичів з ними було більше тридцяти чоловік. Почувши це, князь липовицький Святослав надумав разом із дружиною своєю без погодження з Олегом на шляхах розбої чинити. Два ж брати бусурмени втекли, а русичі побили сім бусурменів.

Це учинив Святослав один, без Олега, -- не на добро, а на велику шкоду Олегові та собі.

ТОГО Ж ЛІТА по великих днях в Хомину неділю побігли два брати з бусурменами до Курська, а під час заутренні в понеділок побігли всі мешканці слободи і тієї, і другої. І таким чином розійшлися обидві слободи бусурменські.

ТОГО Ж ЛІТА прийшов князь Олег з Орди і створив поминання побитим боярам та послав до Святослава, мовлячи:

-- Чому ти загубив правду? Звів ти ім'я розбійниче на мене і на себе... Вночі розбій учинив слободі, а ніші на дорогах розбійничаєш... Іди в Орду, відповідай.

Він же (Святослав) відпирався, мовлячи:

-- Я сам відаю в своїй справі. Я правий, якщо так учинив, бо то є мої вороги.

І мовив Олег:

-- Ти ж бо зі мною хреста цілував, щоб діяти нам обом за єдиною думкою... Зі мною ти до цесаря не ходив, але залишився на Русі, відбувши до Воронезьких лісів для розбою. Хресне цілування ти забув, а нам Богом та правдою нашою можна вправлятися з бусурменином. Нині загубив ти довіру мою і свою. Не йдеш ти ні до цесаря, ні до Ногая на службу. То як нас Бог розсуде, так і буде.

Прийшов Олег із Орди і вбив Святослава за цесаревим наказом. Потім брат Святослава Олександр убив Олега та двох його малих синів. І отож створилася одразу радість дияволу та його поплічникам Ахмату.

Це єдине повідомлення літописів, де згадується липовицький князь. Зрозуміло, що було, отже, Липовицьке князівство, центром якого було місто Липовицьк. Фрагмент Лаврентіївського літопису, переклад якого щойно наводився, не дивлячись на його досить високу інформаційну насиченість, мало що може нам розповісти. Не вдається точно ідентифікувати особи названих князів -- Олега, Святослава та Олександра. Єдине, що можна стверджувати більш-менш впевнено -- вони були нащадками Ольговичів. Можливо,

Олег Курський -- це Олег Романович, син Романа Михайловича Брянського.

Стосовно локалізації городища Липовицька (в літературі його часто називають Липовецьком, Липецьком) то тут слід сказати, що це питання остаточно не вирішене. Полеміка точиться вже багато років. Одні вчені вважають, що він знаходився в районі сучасного російського міста Воронеж, або й на його місці (події, описані в літописі, ніби-то пов'язані з воронезькими лісами та містом Воргол на Дону), інші -- що десь на Сумщині чи Курщині. Сучасний курський дослідник В.Єнуков локалізує Липовицьк на місці давньоруського посеймського городища біля села Липинога (Курська область).

Ситуація з локалізацією Липовицька має свою особливість. Для надійної прив'язки будь-якого літописного об'єкта до конкретної археологічної пам'ятки необхідні три чинники, три складові. Це, насамперед, дані літописів з більш-менш логічною прив'язкою до місцевості, матеріальний об'єкт -- археологічна пам'ятка та матеріали місцевої топоніміки, в яких збереглася б коренева основа назви. У випадку із Зартисем, про який ішлося вище, вистачало даних першого та другого рівнів, зате взагалі бракувало місцевих назв. І хоча ми маємо досить точні дані літописів (регіон місцезнаходження Зартія досить локальний -- між Виром та Путивлем), відсутність топонімічних матеріалів не

• Крейдяце. (Зеленогайський археологічний комплекс.) Речі з городища. Розкопки О.Сухобокова у 1983 р.

дозволяє дійти остаточного висновку.

З Липовицьком картина інша. У зв'язку з нечіткою інформацією літописів, дослідники змушені шукати цю пам'ятку на величезних обширах -- від Сейму до Дону, де маємо десятки археологічних об'єктів, які відповідають вимогам літописних міст та десятки назв із коренем на "лип".

Однією ж із найвірогідніших версій щодо локалізації Липовицька є сумська версія, згідно якої Липовицьк знаходився на місці Сум або десь поруч. Під 1576 роком є дані, що Суми були засновані неподалік *Липецького городища*. Ця інформація дає можливість локалізувати Липовицьк на місці городища, яке відоме в сучасній науці під назвою Тополя і знаходиться на околиці Сум.

Городище Тополя відоме давно -- у 1929 році воно було оглянуте експедицією М.Макаренка, який відзначив залишки оборонних споруд -- валів. У 1971 році О.Кучера та О.Сухобоков теж оглянули цей об'єкт та зняли його план. У 1986 році автор цих рядків разом із В.Приймаком провели низку обстежувальних заходів та невеличкі розвідувальні розкопки. В наступні роки розкопки продовжувалися під керівництвом В.Приймака, який і схиляється до думки, що ця пам'ятка -- залишок літописного Липовицька.

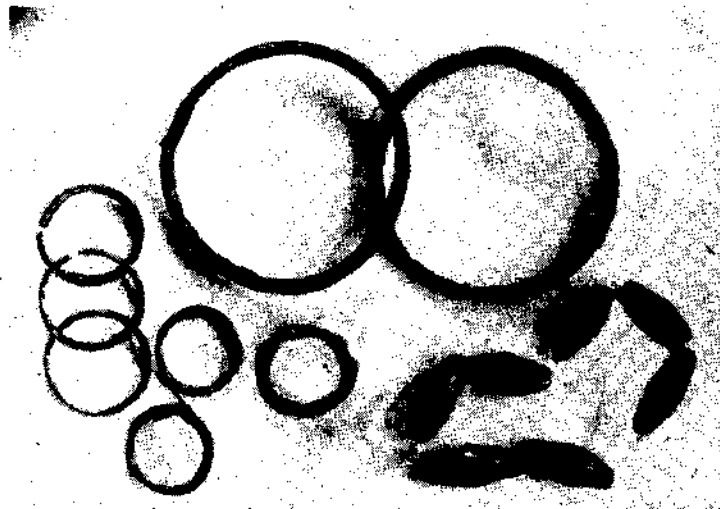
Саме городище розташоване на високому березі Псла. Зараз воно щільно забудоване приватними садибами, части-

на зруйнована при спорудженні гаражів.

За останні роки вчені провели значний обсяг робіт на археологічному комплексі, що знаходиться поруч із Сумами в урочищі Крейдище. В науковій літературі ця пам'ятка відома під назвою Зеленогайського комплексу.

- Крейдище. Прикраси з поховань. Розкопки О.Моці у 1983 р.

Сьогодні вчені відносять її до категорії протоміст, тобто до таких об'єктів, які вже за багатьма ознаками переросли рядові поселення, але ще не стали містами. Комплекс складається з 4 городищ та великого ґрунтового і курганного

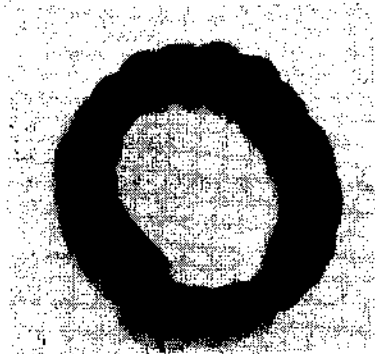
некрополів. Курганний слов'янський могильник є найбільшим із збережених в Європі — зараз зафіксовано близько 2,5 тисяч насипів або їхніх слідів. Хронологічно життя цього протоміста охоплювало 5-6 століть. Його культурний шар складається з матеріалів роменської культури та давньоруського часу. Загальна площа становить майже 25 гектарів.

Пам'ятку відкрив і частково дослідив у 1929 році М.Макаренко. В повоєнний час тут працював І.Ляпушкін. З 1983 року на комплексі проводять дослідження фахівці Інституту археології АН України. За ці десять років (роботи тривали не кожного сезону) з'ясовані деякі важливі питання, та все ж проблем і «білих плям» залишається багато.

Загальний висновок учених зводиться до того, що пам'ятка належить до нетрадиційних історико-культурних об'єктів — все тут було підпорядковане головній функції, яка полягала в обслуговуванні торговельних операцій Хозарського каганату. У XI-XII століттях тут знаходився один із опорних пунктів на сухопутному торговому шляху Булгар (місто на Волзі, одна зі столиць Волзького ханства) — Київ. У часи феодалної роздробленості цей шлях втрачає своє значення, населення поступово залишає свої оселі. Однак життя тут іще тривало й у XIII столітті.

Цей значний археологічний об'єкт відповідає вимогам існування давньоруського міста, до того ж знаходиться лише за 5 кілометрів від Тополі. Напроти Крейдища, на протилежному березі Псла, знаходиться сільце Липняк. Звичайно, ця назва могла з'явитися пізніше або внаслідок збігу (скільки в нас Вільшан, Дубрав -- Дібров, Сосниць -- Сосняків тощо), але все ж таки її наявність саме в цій місцевості -- вагомий аргумент на користь розташування тут літописного Липовицька. Подальші дослідження, очевидно, дозволять остаточно прояснити це питання.

● Крейдище. Металева каблучка з поховання. Розкопки В.Приймака у 1993 р.

ІГОРЕВЕ СІЛЬЦЕ

Закінчуючи розповідь про літописні міста Сумщини, треба згадати ще одну археологічну пам'ятку. Це городище на околиці села Ігорівка Буринського району. Власне, у літописах це місце назване "Ігоре́ве селче", тобто Ігоре́ве сільце. Тож, якщо його назва потрапила на сторінки літопису, то й ми не можемо не згадати про нього.

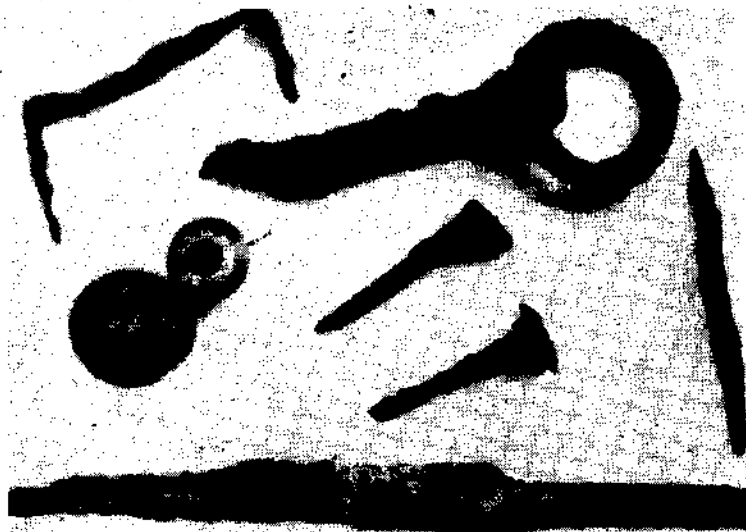
Ігоре́ве належало до так званих княжих сіл, княжих дворів, тобто було своєрідною економічною базою, висловлюючись сучасною термінологією -- підсобним господарством князя. Належало воно путивльським князям, а в той час, коли згадується в літописі -- Ігореві Ольговичу. Звідси, очевидно, і його назва.

Літопис повідомляє про те, як у 1146 році, під час усе тих же тривалих міжусобиць, війська кн'ївського та чернігівського князів вели боротьбу проти Ольговичів -- Ігоря та Святослава. Князі Давидовичі захоплювали їхні володіння -- череди, села, палили хліб. Тоді ж підійшли вони і до Ігорева сільця, де, як зазначає літописець, князь Ігорь Ольгович "спорудив добрий двір". Було тут багато меду, вина, металевих виробів. Останніх, зокрема, було стільки,

що їх неможливо було вивезти. Давидовичі звеліли забирати добро возами, запалити двір, церкву Святого Георгія та стодолу, в якій зберігалося 900 стогів.

Такий детальний опис господарства князівського замку є унікальним для наших літописів і дає досить повне уявлення про нього.

- Ігорівка. Речі, виявлені експедицією О.Сухобокова у 1983 р.

Городище Ігорівка досліджувалося у 1983 році О.Сухобоковим. Було виявлено багато речей, серед яких заслуговують

на увагу розпаровані замок і ключ, себто від різних комплектів, прикраси, які свідчили про значні торговельні зв'язки. Рідкісною, майже унікальною знахідкою було залізне писало, інша назва -- стилос. Це невелика загострена металева річ для видряпування, "писання" на бересті. Писало якнайкраще свідчить про поширення грамотності. На жаль,

- Писало (стилос).

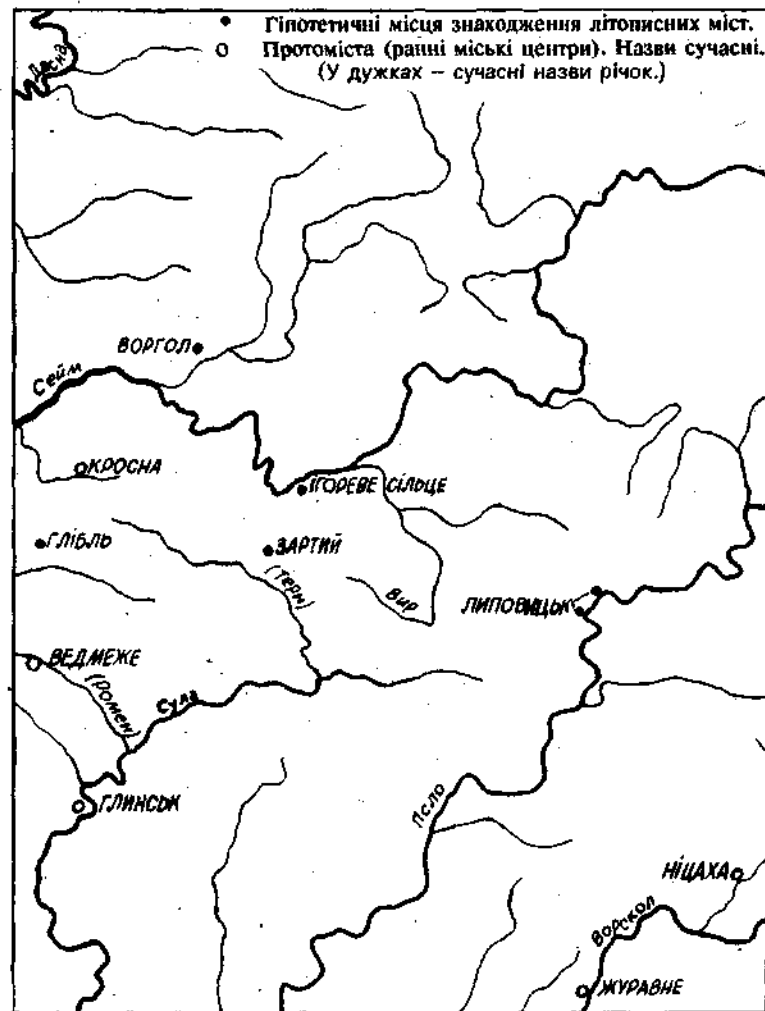

кліматичні умови нашого регіону не сприяють збереженню органічних речей і тому не виявлено жодного фрагменту берести з написами, як це часто вдається зробити в північних містах, скажімо, у Новгороді.

Ігореве займало досить зручне місце в системі сполучень на цій території. Неповдалік від нього знаходиться хороша переправа через Сейм, яких узагалі мало на цій ділянці річки. Окрім цього, воно було розташоване на древньому шляху, на віддалі денного переходу до Путівля та до Виру.

Тут треба зазначити, що не всі дослідники ототожнюють літописне Ігореве сільце з городищем Ігорівка, досить аргументовано доводячи, що йдеться про іншу пам'ятку, розташовану на Чернігівщині.

На закінчення підкреслимо -- в літописах названо ще кілька міст, які інколи локалізують у межах Сумської області. Це Воргол та Вороніж. У Лаврентіївському літописі, скоріш за все, йдеться про однойменні об'єкти, розташовані на території Росії. Інша річ, як вони туди потрапили, чи не були занесені переселенцями з Посейм'я раніше? Поки це питання залишається відкритим.

Замість післямови

Отже, ми коротко розглянули історію літописних давньоруських міст, розташованих у межах Сумщини. Як уже мовилося, не всі назви міст потрапили на сторінки літописів, як і далеко не всі літописи дійшли до нас. На сьогодні відомо кілька городищ, які за своїми характеристиками можна назвати залишками давніх міст. Це в першу чергу такі ознаки: розміри власне городищ, потужність укріплень, наявність поблизу великого селища та могильника, розташування на стратегічно важливих з військової та торгової точок зору місцях, а також матеріальні свідчення поширення на таких об'єктах ремесел і торгівлі. Звичайно, в політичному значенні такі міста, або точніше міські центри, не могли відігравати більш-менш самостійної ролі – вони керувалися посадниками або воєводами, призначеними князем.

Такі безіменні сьогодні городища в літературі називають згідно назв сучасних населених пунктів, що знаходяться поруч. В

нашому регіоні це археологічний комплекс Ніцаха (Тростянецький район), городища Журавне (Охтирський район), Шевченкове (Ю.Моргунов вважає його залишками літописного міста Глібль), Кросна (Конотопський район), Ведмеже та Глинськ (Роменський район). Можливо, з часом будуть відкриті якісь нові письмові свідчення про ці центри міського типу, і ми знаємо їхні первісні імена. Напевне, подальші археологічні дослідження теж розкриють невідомі нам сторінки їхньої минувшини.

Вчені постійно добувають нові матеріали, переосмислюють, з додаванням нової інформації, вже існуючі. З кожним днем знання про життя наших пращурів стають повнішими і яскравішими. Говорячи про відносно невеликий регіон, яким була територія Сумщини за часів Київської Русі, ми можемо констатувати: лише за останні 10 років ученими досягнуто суттєвих результатів. Досить згадати розкопки на Крейдищі, у Вирі, на Ніцаці. Роботи у Глухові вперше дали можливість на підставі конкретного матеріалу говорити про ранню історію цього ушавленого міста.

Але, і ми намагалися це підкреслити, залишається ще багато нез'ясованих, спірних питань, суперечливих висновків. Роботи вистає. Роботи цікавої і дуже важливої. Адже пізнавши своїх предків, пізнаєш себе, відтак – яснішими стають і подальші кроки в майбутнє.

Дослідники давньоруських міст Сумщини

БЕРЕЗОВЕЦЬ Дмитро Тарасович (1910-1970) -- відомий український археолог, кандидат історичних наук. Досліджував слов'яно-руські пам'ятки. Відкривач та інтерпретатор волинцевської археологічної культури. На Сумщині проводив розкопки на багатьох пам'ятках. З 1947 року до середини 60-х (з перервами) досліджував археологічний комплекс біля села Волинцеве на Путивльщині (звідси і назва волинцевської культури). В тому ж таки 1947 році проводив розкопки в Путивлі. Досліджував та опублікував матеріали широковідомого Харівського скарбу.

БОГУСЕВИЧ Володимир Андрійович (1902-1978) -- український та російський археолог, історик давньоруського зодчества. На Сумщині досліджував Путивль (1959-1961), Вир (1958-1959). Під час розкопок у Путивлі відкрив залишки давньоруського храму.

ГУМІЛЕВСЬКИЙ (Філарет) Дмитро Григорович (1805-1866) -- відомий історик церкви. В своїх працях особливу увагу приділяв архітектурно-мистецьким яким церковних споруд, історичній топографії та пам'яткам давнини. Ним, зокрема, запропоновано локалізацію деяких літописних міст.

ЛЯПУШКІН Іван Іванович (1902-1968) -- відомий російський археолог, доктор історичних наук, фахівець з питань слов'яно-руської археології. Проводив розвідки на комплексі Крейдище в Путивлі, обстежував В'яхань.

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь Григорович (1858-1928) -- український історик. Наприкінці XIX -- початку XX століть здійснив картографування багатьох слов'яно-руських пам'яток на Сулі, Пелі, Ворсклі.

МАКАРЕНКО Микола Омежанович (1877, с. Москалівка, Роменського району -- 1938) -- видатний український та російський вчений-енциклопедист, професор, автор понад 150 наукових праць. Археолог широкого професійного діапазону, мистецтвознавець, історик давньоруського та українського зодчества, педагог, музеєзнавець, художник, пам'яткоохоронець. Більшість праць пов'язано з дослідженнями пізньослов'янських пам'яток на лівобережжі Дніпра. Відкривач та інтерпретатор роменської археологічної культури. Вивчав архітектурні пам'ятки та твори мистецтва на півночі Росії, скіфські та античні старожитності, художню спадщину М.Ломоносова.

мистецтво оформлення книжки, український живопис 20-х років нашого століття. Один з фундаторів Роменського краєзнавчого музею, перший директор музею ім. Ханенків (нині Київський музей Західного та Східного мистецтва).

На Сумщині проводив розкопки і розвідки на десятках археологічних об'єктів. Широковідомі дослідження вченого на городищі Монастирище у Ромнах, біля сіл Ведмеже, Шумськ, Костянтинів, Малі Будки, Корвинці, Глинськ. Проводив розкопки на городищі Тополя та археологічному комплексі Крейдище під Сумами. Автор статей про шедеври української монументальної дерев'яної архітектури церкви: Троїцьку в селі Пустовійтівка на Роменщині та Покровську у Ромнах. Репресований.

МОРГУНОВ Юрій Юрійович -- сучасний російський археолог, фахівець з питань типології давньоруських населених пунктів та містобудування. Проводив розвідувальні розкопки на багатьох пам'ятках Сумщини, зокрема, на городищах літописних міст. Висунув досить обґрунтовані версії щодо локалізації літописних Зартия та Глібла.

МОЦЯ Олександр Петрович -- сучасний український учений, доктор історичних наук, фахівець у галузі слов'яно-руської археології. На Сумщині проводив розкопки кількох об'єктів, зокрема комплексу поблизу Журавного (Охтирський район). З 1983 року займається дослідженням археологічного комплексу Крейдище (біля села Зелений Гай під Сумами).

ПРИЙМАК Віктор Володимирович -- сучасний український археолог. Проводив розкопки та розвідки на багатьох археологічних об'єктах Сумщини. У 1987-1988 роках на околиці Сум проводив дослідження городища Тополя; у 1991-1992 роках -- давньоруського Глухова (разом із В.Звагельським), з 1985 року досліджує давньоруський Вир.

РИВАКОВ Борис Олександрович -- відомий сучасний російський історик, археолог, історик культури, доктор історичних наук, академік РАН. На Сумщині проводив розкопки підмурків давньоруського храму у Путивлі (1965).

СУХОБОКОВ Олег Васильович -- сучасний український вчений, доктор історичних наук, фахівець у галузі слов'яно-руської археології. На Сумщині досліджував десятки пам'яток волинцевської та роменської культур, давньоруського часу. Проводив розкопки на городищі Ніцаха (Тростянецький район), у Путивлі (1979-1983), у Ромнах (1992). Роботи вченого дали можливість з'ясувати низку питань стосовно проблеми формування та становлення давньоруських міст на Лівобережжі.

Словник термінів

Археологічна культура -- сукупність спільних матеріальних ознак, що об'єднують певну групу пам'яток, обмежену в часі (тобто таких, які відносяться до одного часового проміжку) і територіально. Група пам'яток однієї археологічної культури має однакові типи жител, форми знарядь праці, прикрас, керамічних виробів, спільний обряд поховання.

Археологічний комплекс -- група пам'яток однієї археологічної культури, що знаходяться поруч. Власне -- це одна пам'ятка, яка складається з різних об'єктів. За часів Київської Русі, як правило, одне або кілька городищ, селище та могильник.

Городище -- (давньоруською мовою "град" -- укріплення). В період Київської Русі поселення, яке мало укріплення у вигляді ровів та валів, на яких стояли дерев'яні конструкції -- загорола з баштами або частокони. На південному сході Русі городища розташовувалися на високих кручах річок, які оточували їх з кількох боків. З того боку, який з'єднувався з полем, тобто з напільного, укріплення були особливо потужними. Городища слугували місцем схованки й оборони під час нападу ворогів для місцевого населення. З напільного боку до городища, як правило, примикало селище.

Дитинець -- невеликих розмірів максимально укріплена частина городища, де знаходилися княжі будівлі, церква, садиби бояр.

Культурний шар -- залишки речей колишньої господарської діяльності, що знаходяться в ґрунті -- будівництва, ремесел, побутових занять. У тих місцях, де життя тривало досить довго, з часом виникає і потужний культурний шар, який може нараховувати від кількох сантиметрів до десятків метрів. На Сумщині найбільша потужність культурного шару зустрічається в Путивлі та Глухові, де інтенсивне життя тривало століттями на одному місці.

Курган -- земляний насип над похованням. Бувають великих розмірів (поховання скіфських царів) і зовсім маленькі, кілька сантиметрів заввишки (слов'янські).

Могильник -- кілька поховань, які знаходяться поруч і відносяться до однієї археологічної культури. Могильники бувають курганні і ґрунтові. Кількість поховань у могильнику може бути різною -- від двох-трьох до сотень та тисяч. На Сумщині знаходяться два великих слов'янських могильники -- біля Сум (Крейдище -- Зеленогайський археологічний комплекс, один із найбільших у слов'янському світі), та біля села Журавне.

Посад -- околний град, острог, передмістя. Торгово-реміснична частина міста, що знаходилася поза укріпленнями, тобто за межами городища. Посад мав свою систему захисту з валів та ровів. Часто називався подолом, оскільки знаходився нижче по відношенню до укріпленої частини міста.

Поселення -- узагальнений, універсальний термін, який означає будь-яке місце осілого життя людей.

Селище -- село, селітьба. Неукріплена поселення значно більших розмірів ніж городище. У киеворуський період селища, як правило, розташовувалися або безпосередньо біля городищ, або неподалік від них.

ЗМІСТ

Вдивляючись у давнину	3
"Стоять стязі в Путивлі..."	7
Глухів	14
Літописне місто В'яхань	24
Місто-фортеця Попаш	28
Порубіжний Вир	30
Ромен	36
Зартий	40
Липовицьк -- предтеча Сум?	41
Ігореве сільце	49
Замість післямови	54
Дослідники давньоруських міст Сумщини	56
Словник термінів	58

Науково-популярне видання

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ Віктор Борисович

ЛІТОПИСНІ МІСТА СУМЩИНИ /З нашої давнини/

Нарис

Обкладинка художника А.Б. ТУЗА.

Фото та графічні ілюстрації В.Б. ЗВАГЕЛЬСЬКОГО.

Комп'ютерний набір виконано В.О. САДІВНИЧИМ.

Редактор Т.М.ХВОСТЕНКО. Художньо-технічний редактор О.І.ЛІАШ. Коректор К.Ф.КОРОТЯ.

Здано до набору 03.08.94. Підписано до друку 18.08.94. Формат 84x108/36. Папір друкарський №1. Гарн. Таймс. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 2,99. Умовн. фарб.-відб. 3,27. Обл.-вид.арк. 1,98. Тираж 2000 прим. Вид. №121. Зам. 3864. Ціна договірна.

Видавництво "Слобожанщина", 244030, Суми, Куленіна, 2. Обласна друкарня. 244021, Суми, Кірова, 215.